

ПОКАРАННЯ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

НАЗИМКО Єгор Сергійович - кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 343.8 (477)

В статті розкривається характеристика інституту покарання як неотъемлемого елемента культури общества и показана его органическая взаимосвязь с другими элементами культуры.

Ключові слова: покарання, культура, право, феномен, цінності.

Покарання, як міра кримінально-правового впливу на злочинність, безперечно, виконує провідну роль у процесах охорони суспільних відносин. Аналіз сучасних наукових праць з кримінального права дозволяє зробити висновок про те, що переважна більшість проблем, які розглядаються вченими, носять праксеологічний характер. Теоретичним кримінально-правовим дослідженням приділяється недостатньо уваги. Фундаментом інституту покарання в Україні, безумовно, є культура, яка виступає системою, що охоплює всі сфери життя суспільства.

Однак, однією з найскладніших проблем сучасного розуміння змісту і суті інституту покарання є його осмислення як частини історико-культурного розвитку певного суспільства, його соціокультурної реальності.

У зв'язку із цим дослідження інституту покарання в системі історико-культурних поглядів ставить перед дослідником необхідність застосувати культурологічний метод пізнання, який дає можливість вирішити досить складне питання про співвідношення кримінального пра-

ва (у тому числі й інституту покарання) і культури.

Враховуючи важливість культурологічного пізнання інституту покарання, необхідно відзначити, що питанням пізнання сутності покарання як феномена культури у сучасній науці приділяється недостатньо уваги. Різні аспекти онтології покарання досліджували Ю.В. Баулін, В.И. Борисов, В.К. Грищук, О.М. Костенко, В.О. Навроцький, М.І. Панов, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.П. Тихий, Є.В. Фесенко, О.Г. Фролова, М.І. Хавронюк та інші вчені. Однак, і до сьогоднішнього дня залишаються недостатньо дослідженими питання соціальної ролі покарання, його сутнісних характеристик, механізму кримінально-правового регулювання.

У зв'язку з цим метою пропонованої статті вважаємо за доцільне обрати дослідження покарання як соціокультурного феномену.

У деяких криміналістів може виникнути питання: який практичний результат може дати таке дослідження? Спробуємо пояснити. По-перше, дослідження соціокультурних ознак покарання повинно включати його пізнання не тільки в статичній, але і реалізацію в динаміці. По-друге, філософсько-правові дослідження покарання в Україні характеризуються поглибленою спрямованістю на осмислення актуальних для становлення держави і права України питань, і зокрема як одного з них, – становлення кримінальної юстиції, базисом якої

є фундаментальні положення пенології. По-третє, дослідження культурологічних ознак покарання надалі має сприяти розвитку української філософії права.

Дане дослідження також має практичний характер. Вивчаючи, наприклад, механізм кримінально-правового примусу, реалізацію кримінально-правових санкцій і, відповідно, конкретного виду покарання, ми виявляємо нові філософсько-правові смисли і невирішені питання. У текстах законів покарання є статичним. Воно може здаватися нам досконалим. Однак покарання у процесі його застосування оживає, проявляється в динаміці. У цьому сенсі філософія права, включаючи філософію покарання, стає прикладною філософією права.

Починаючи з кінця XIX – початку XX століть, суперечки про покарання, його сутність, цілі придбали не тільки світоглядний, але і політико-державний характер, і залишаються такими і понині. Тому хід міркувань про побудову онтології покарання, очевидно, має на увазі необхідність включення до дискурсу проблем причетності покарання до буття і роз'яснення положень культурологічного виміру покарання. І в цьому зв'язку вихідною методологічною посилкою для нас стає постулат визнання в якості очевидного факту існування покарання в більш широкому – культурному – полі.

Загальновідомо, що культура має виняткове значення для процесів правотворчості та правозастосування. Гюнтер Кайзер у своєму підручнику з кримінології зазначає, що для мислення, почуттів, вчинків людини соціокультурна ідентичність має базисне значення. Причому вона позначається не тільки на правослухняній, а й на девіантній, у тому числі – злочинній [2, с. 212].

Оскільки існують відмінності і нюанси в межах однієї і тієї ж культури, субкультури, покарання можна розглядати як один із проявів культури конкретної епохи або країни.

Одним з прикладів впливу культури на вибір окремого виду покарання є застосування засліплення у європейських країнах у період Середньовіччя. Цей вид

покарання застосовувався в основному до людей знатного роду, яких побоювалися, але не наважувалися вбити. Крім простого виколування очей, використовували і найекзотичніші способи: струмінь окропу, розжарене до червоного залізо, яке проводили перед очима, поки вони не зваряться, «очні чашечки». Це було одне з найжахливіших покарань, що назавжди занурює людину в безпросвітну темряву [12, с.137]. Якщо врахувати, що 80% всієї інформації людина отримує від очей, то зрозуміло, на що прирікають жертву. Засліплення не можна вважати буденним фізичним покаранням, оскільки воно несе специфічний, у тому числі культурний та релігійний, сенс.

Це покарання було широко поширене у Візантії, і серед правлячої верхівки, коли найчастіше засліплювали повалених імператорів, опальних вельмож, не гребуючи проробляти таке і з жінками та дітьми. Взагалі у Візантії не відчували помилкового сорому по відношенню до родичів: траплялося мати наказувала засліпити сина, візантійський імператор Роман IV Діоген у 1071 р був засліплений власними синами, які попередньо зрадили його в битві при Манцикерте проти турків-сельджуків. Застосовувалось і масове засліплення полонених ворогів, це було навіть більш ефективно, ніж просте винищення полонених, так як безліч калік виснажувало ресурси ворожої країни і наповнювало жахом населення. Так, після перемоги в битві при Белашиці 29.7.1014, коли війська візантійського імператора Василя II завдали тяжкої поразки болгарському війську, за наказом імператора 14-15 тис. полонених болгар було осліплено. На чолі кожної сотні поставили одноокого поводири і відіслали їх на батьківщину до царя Самуїла. За цей страшний подвиг імператор Василь отримав прізвисько Болгаробійця.

На Русі осліплення застосовувалося украй рідко; за типом таліону при тілесних ушкодженнях про нього говорить Уложення 1649 р т.зв. «Око за око, зуб за зуб, живіт за живіт» [10].

Зазначимо, що принцип ставлення до принципу таліону у застосуванні покарання залежав багато в чому від культурних

чинників. Навіть у межах християнсько-го світорозуміння етизація філософського мислення відбувалася в контексті Новозавітного гуманізму з відповідним дистанціюванням від філософії покарання, заданої етикою Старого Завіту.

У цих джерелах пунктиром уже намічено ставлення до покарання як акту, що має відбуватись не згідно зі Старозавітними принципами "око за око, зуб за зуб", а відповідно до Новозавітної істини порятунку душі, причому не лише злочинця, якому надається шанс на виправлення, але і тих осіб, які б узяли на душу гріх у разі реалізації вироку [9, с. 106].

Покарання може бути ефективне лише у тому разі, якщо суспільство засуджує заборонену законом поведінку і позитивно (лояльно) відноситься до покарання, що призначається за даний вид злочину. Цей постулат підкреслює взаємозв'язок кримінального права і всієї сукупності інших культурних явищ.

Без розуміння поняття «культура» неможливо дослідити її співвідношення з правом взагалі та інститутом покарання зокрема. Вперше спробу провести огляд відомих у світовій науковій літературі концепцій та визначень «культура» зробили американські вчені А. Кребер і К. Клакхон в 50-ті рр. XX ст. Вони проаналізували понад 150 визначень, кожне з яких відображало важливу сторону поняття, культури і, безумовно, мало право на існування. Незважаючи на те, що А. Кребер і К. Клакхон зосередили свою увагу на підходах, прийнятих в англо-американській науковій літературі, поза їх наукового інтересу залишилося різноманіття визначень і концепцій, що були в романо-германських традиціях [8, с. 10].

Сьогодні налічується близько 500 визначень культури. Культура є явищем складним і багатограним, звідси – багатоманітність її визначень. Серед визначень культури досить чітко проглядаються три основних підходи. Емпіричний, описовий підхід, згідно з яким культура є сукупністю, результатом всієї людської діяльності, тобто сумою всіх речей і цінностей, з яких складається цей результат. Однобічність цього підходу в тому, що культура тут уявляєть-

ся в статичному вигляді – у вигляді певного «набору» речей та цінностей, застиглих продуктів людської життєдіяльності. Окрім того, розмежовуються матеріальна та духовна сфера культури, про що йтиметься далі. Аксиологічний, тобто оціночний підхід, за якого «культурність» і «некультурність», отже, і рівень культурності оцінюється співставленням з певним еталоном. При такому підході оцінки мають відносний і довільний характер: евроцентризм стає мірою культурності всіх останніх регіонів, не враховується те, що культура є пристосовництвом до конкретного середовища як природного, так і соціального.

Хоча цей підхід є теж обмеженим, він, як і будь-який підхід, не може бути відкинутим: досліднику доводиться порівнювати (адже все пізнається у порівнянні) й оціночний момент. Діяльнісний підхід розглядає культуру як специфічно людський спосіб діяльності, «позабіологічний» за своєю сутністю. Але культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність. Саме діяльнісний підхід до розуміння культури починає переважати у сучасній науковій літературі. Це пов'язане перш за все з тим, що він не відкидає два попередніх – описовий та оціночний, а включає в себе їх раціональний зміст. Отже, під культурою традиційно, у широкому розумінні визначається сукупність матеріальних, практичних і духовних надбань суспільства які відображають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній діяльності людини, знаходять відображення у її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках.

Під культурою прийнято розуміти (лат. *colere* – «населити», «виросувати», «сприяти», «успадковувати») сукупність матеріальних і духовних, нематеріальних цінностей, створених людством протягом його історії. Це поняття може вживатися в таких значеннях: 1) рівень розвитку суспільства у певну епоху; 2) те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; 3) освіченість, вихованість; 4) рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності; 5) алгоритми людської поведінки і символічних

структур, які надають цій поведінці сенсу і значимості.

Поняття культура об'єднує в собі науку (включно з технологією) і освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, право, уклад життя та світогляд. Основою культури є людяність, гуманізм; її гуманістичний характер реалізується через всебічний розвиток людини, виявлення її сутнісних сил і здібностей. Важливим і принциповим питанням дослідження культури є осягнення сутності всього феномена суспільного життя, осягнення джерела походження культури – суспільної праці, засобами якої людина перетворює природу і саму себе, створює свій власний, відмінний від природи духовно-предметний світ, розгортає у ньому всі свої життєві процеси. Культурою у цьому розумінні вважається все, що створене творчою людською діяльністю людини для людини, для її розвитку, все, що ввійшло у практику як загальнолюдське надбання, що сприяє утвердженню і вияву людського в людині і суспільстві [11, с. 386-387].

Перше теоретично оформлене уявлення про культуру належить до духовного набутку Нового часу. Саме в цей період вона стає об'єктом зацікавлення філософії, набуваючи значення самостійного поняття. Про інформованість у царині філософії культури не в останню чергу свідчить знання того, що говорили про культуру мислителі минулого, тобто необхідна певна обізнаність з іконостасом визначних авторитетів.

Цікавим з юридичної точки зору є визначення культури, яке було дано знаменитим англійським антропологом Е. Тейлором і яке прийнято вважати класичним. Як він зазначає, культура в широкому сенсі складається у своєму цілому зі знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства [5, с. 177].

Важливим у цьому визначенні є те, що обов'язковим компонентом культури виступає нормативна система регулювання суспільних відносин. Американський культуролог і антрополог Р. Бенедикт в культурі виділяє таку властивість, як спадковість. Більш чітко і конкретно цю думку

проводить інший американський вчений Л. Хебел, який розглядає культуру як інтегровану систему завченої моделі поведінки. Найбільш повне визначення культури дано Л. Кребером і К. Клакхоном, які зазначали, що саме поняття «культура» викликане до життя пластичністю людського створіння [3, с. 103].

Розуміння необхідності введення в філософсько-правовий дискурс про покарання поняття і феноменології культури, очевидно, онтологічно і епістемологічних обґрунтовано.

Сутнісне ядро культури складають традиційні (історично сформовані і акцентуовані) ідеї, у першу чергу – ті, яким приписується особлива цінність. Культурні системи можуть розглядатися, з одного боку, як результати діяльності людей, а з іншого – як її регулятори [3, с. 104]. З наведеного судження випливає, що право є системою цінностей, і тому, будучи аспектом культури, воно виявляє себе на всіх рівнях організації буття.

Культуру пронизує формальність. Це, так би мовити, апіорі культури, у такій же мірі, як і нормативність. І моральність, і мораль, і право не існують поза формальністю і нормативністю. І ці атрибутивні ознаки їх об'єднують. Інша річ, що просторово-часові межі та якісні характеристики формальності і нормативності моральності, моралі і права різні і залежать вже від конкретно-історичного характеру культури, її етнічних, географічних, ментальних, цивілізаційні, інтелектуальних і духовних чинників, в єдності утворюють світоглядну матрицю смислів і цінностей, які забезпечують збереження людьми свого існування в сьогоденні і майбутньому.

Визначальною властивістю людей, від якої це залежить, є їхня соціальна культура, що має розглядатися як міра узгодженості волі і свідомості людей із законам соціальної природи [7, с. 98].

За твердженням С.С. Алексеєва, нормативність є універсальною властивістю культури і в ній виражається потреба утвердження в суспільних відносинах певних почав, пов'язаних із забезпеченням впорядкованості суспільного життя [4, с. 87].

В основі нормативності – типовість, повторюваність соціальних і розумових процесів і явищ, підпорядкованість їх певним правилам. У зв'язку з цим нормативність культури забезпечує координацію і організацію дій індивідів, що утворюють одне соціальне ціле, координацію і організацію дій індивідів як складових елементів різних соціальних цілісностей – спільнот, груп, інститутів (інституцій).

У свою чергу, нормативність як сутнісна властивість культури, що розкриває свій зміст у якості універсального організаційного та координуючого засобу, проявляється у формі інституціоналізації суспільних відносин і поведінки людей, суттю якої є поява об'єктивних по відношенню до конкретного індивіда, не залежних від його волі правил поведінки, а також поява об'єктивних, пов'язаних із забезпеченням їх виконання певних механізмів в якості соціальних інститутів (інституцій), які забезпечують жорстке виконання цих норм.

А. Хьобель зазначає, що кожне суспільство має у разі необхідності відбирати лише обмежене число поведінкових моделей, що відповідають його культурі, і воно має беззастережно і диктаторські відкидати можливість прийняття своїми членами тих ліній поведінки, які несумісні з відібраними ними лініями, так само як і багатьох інших, тільки на одній тій підставі, що вони інші [1, с. 12]. Люди повинні мати можливість передбачати поведінку інших, що живуть поруч з ними, людей у типових ситуаціях. Якщо цього немає, життя людей перетворюється «в хаос або божевільню» [1, с. 12].

Правова нормативність може бути визначена та пояснена у трьох вимірах: по-перше, як функція правової системи, яка полягає в упорядкуванні (врегулюванні) її структурних елементів, зокрема суспільних відносин; по-друге, як визначаюча риса права, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) правового належного (правових цінностей) та зорієнтована на виникнення відношення належності певних моделей поведінки у соціальних суб'єктів; по-третє, як рефлексивне поєднання загальнообов'язковості та загальної

значущості права для необмеженого кола суб'єктів, які задаються елементом належності, закладеним у нормі (чи в іншому носіїві) через інтегровану нею цінність [6, с. 5].

У цьому контексті право виступає як загальний масштаб, міра, регулятор поведінки людей. За рахунок нормативності право регулює різноманітні суспільні відносини, слугує знаряддям втілення в життя державної політики, засобом організації її різносторонньої управлінської та іншої діяльності.

Норми права – це один із видів норм культури, частина культурних цінностей. Сутнісні властивості і культури, і права зосереджені в ідеях, уявленнях і цінностях. Саме тому інститут покарання як феномен культурного життя, як і право в цілому, є надбанням суспільства, яке увібрало у собі усі властивості та характерні риси культурного розвитку.

Право і культура пов'язані між собою генетично, а не існують антагоністично. Більш того, вони походять від природи людини та мають бути спрямовані на досягнення та реалізацію не штучних, а природних цінностей.

Історія боротьби зі злочинністю в багатьох країнах світу незалежно від їх суспільного ладу свідчить про те, що жорстокість покарання ніколи не приводила до бажаного результату. А навпаки жорстокість покарання робить засудженого ще більш жорстким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави та її законів. Тому значення покарання визначається не його жорсткістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю і неминучістю його застосування за кожний вчинений злочин. Необхідно відзначити, що у чинному КК України ця позиція знайшла своє чітке вираження та реалізується у процесі його застосування.

Література

1. Hoebel E. The Law of Primitive Man. – Cambridge, Massachusetts, 1954. – 496 p.
2. Kaiser G. Kriminologie. Ein Lehrbuch. 3. Auflage. Heidelberg: Verlag C. F. Müller, 2006. – 637 p.

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається характеристика інституту покарання, як невід'ємного елемента культури суспільства і показаний його органічний взаємозв'язок з іншими елементами культури.

SUMMARY

The article reveals the characteristic institution of punishment as an integral part of a society's culture and shows its organic relationship with other elements of culture.

3. Kroeber A., Kluckhohn C. Critical concepts and definition // Paper of Pealogy museum of American Archeology and Ethnology. – N.Y., 1959. – 164 p.

4. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.

5. Гатальська, С.М. Філософія культури. Підручник. — К.: Либідь, 2005. — 328 с.

6. Кабальський Р.О. Нормативність права як предмет філософського аналізу / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2008. – 20 с.

7. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права / Проблеми філософії права. – 2006-2007. – Том IV-V. – С. 98-106, С. 98

8. Лубська М.В. Право в системі культури / М.В. Лубська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Секція: Філософія. Політологія. – № 98. – С. 8-12.

9. Мельничук Н. Проблематика найвищої міри покарання у філософській культурі Київської Русі / Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки. – 2008. – № 607. – С. 104-108.

10. Ослепление [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.torturesru.org/tortures/methods/blind.shtml#top>. – Назва з екрану.

11. Філософський словник соціальних термінів. – Х.: «Корвін», 2002. – 672 с

12. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / И. Борисова (ред.); Пер. с фр. В. Наумов. – М.: Ad Marginem, 1999. – 479 с.